

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **“ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ АРТИКУЛЯЦІЙНОЇ МОТОРИКИ У
ДІТЕЙ З КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ”**

Виконала здобувачка 2 курсу групи SoL3-M22z
ОП Спеціальна освіта (Логопедія)
спеціальності 016 Спеціальна освіта
спеціалізації 016.01 Логопедія
Оксана ТИТКО

Керівник: **Оксана ТКАЧ**,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач

Рецензент: **Ірина РУДЗЕВИЧ**,
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АРТИКУЛЯЦІЙНОЇ МОТОРИКИ У ДІТЕЙ КОМПЛЕКСНИХ ПОРУШЕНЬ РОЗВИТКУ	7
1.1. Онтогенез формування артикуляційної моторики у дітей старшого дошкільного віку	7
1.2. Психолого-педагогічна характеристика старших дошкільників з комплексними порушеннями	18
1.3. Особливості розвитку артикуляційної моторики у дітей з комплексними порушенням розвитку	30
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ АРТИКУЛЯЦІЙНОЇ МОТОРИКИ У ДІТЕЙ З КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В РОЗВИТКУ	41
2.1. Зміст, цілі, завдання, принципи вивчення моторної сфери у дошкільників з комплексними порушеннями в розвитку	41
2.2. Аналіз результату обстеження артикуляційної моторики та звуковимови	44
РОЗДІЛ III. ЛОГОПЕДИЧНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ АРТИКУЛЯЦІЙНОЇ МОТОРИКИ У ДІТЕЙ З КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В РОЗВИТКУ	55
3.1. Зміст логопедичної роботи з формування артикуляційної моторики	55
3.2. Біоенергопластика як здоров'язбережувальна корекційно- розвивальна технологія у роботі з дітьми з комплексними порушеннями	62
3.3. Контрольний експеримент і аналіз його результатів	70
3.4. Методичні рекомендації по розвитку артикуляційної моторики у старших дошкільнят з комплексними порушеннями	76
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТНИХ ДЖЕРЕЛ	85
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Актуальність цієї теми у тому, що мовленнєва функція є однією з найважливіших функцій людини. Порушення мовлення негативно впливають на розвиток дитини в цілому, утруднено спілкування з оточуючими, затримується формування пізнавальних процесів, отже, перешкоджають становленню повноцінної особистості.

В останні роки відмічаються тенденції до збільшення числа дітей з комплексними порушеннями психофізичного розвитку. Проблеми раннього виявлення, психолого-педагогічної діагностики і корекції розвитку дітей даної групи залишаються одними з найменш розроблених як в теоретичному, так і в практичному плані.

Розробки потребують шляхи та способи психолого-педагогічної підтримки дітей даної категорії, організації спеціального навчання, особливо на початковому етапі.

При розгляді проблеми комплексних психофізичних порушень важливим є врахування факту унікальності та своєрідності розвитку таких дітей, необхідність уваги до великої кількості проблем медичного, психологічного, освітнього і, як наслідок, соціального характеру, що виникають в процесі їх навчання і соціальної реабілітації.

Для подолання мовних порушень найбільш сприятливим є дошкільний вік. Один із показників готовності дитини до навчання в школі, застава успішного освоєння читання і грамоти - це чітке і правильне мовлення.

Зростання числа дітей з фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення відзначається неухильним. Систематичної корекційної роботи потребують діти з легким ступенем дизартрії, спрямованої на їх загальний розвиток, розвиток позитивних властивостей особистості, максимальну підтримку і розвиток спілкування, даної категорії дітей конче важливим є соціальна адаптація. При логопедичної роботи з подолання недорозвинення мовлення можливе лише за наявності поетапної та багатоаспектної системи. При цьому важливим є принцип комплексного підходу, який дозволяє побачити

те головне, що забезпечує ефективність та успішність виховання і навчання дітей з фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення. Вирішення завдань освіти та розвитку особистості дитини є правильна логопедична робота. У основі цього принципу лежать ідеї єдності, цілісності, нерозривності освітнього процесу.

При створенні навколо дитини сприятливих умов, які повинні підтримувати логопед, вихователі і батьки, можливий повноцінне розвиток дітей з порушеннями мовлення.

Розвиток сенсомоторної сфери, психічних процесів, виховання особистості дитини та оздоровлення всього організму в цілому спрямоване на корекційну роботу з дітьми з комплексними порушеннями розвитку .

Враховуючи індивідуальні особливості кожного дитини з порушеннями мови, фахівці планують єдиний комплекс спільної корекційно-педагогічної роботи, спрямованої на формування і розвиток рухової та мовленнєвої сфер.

Такі автори, як: Н. Базима, Н. Гаврилова, С. Лопатинська, Р. Мартинова, О. Мартиненко, Н. Пахомова, Ю. Рібцун, Є. Соботович, В. Тарасун, Л. Трофименко, В. Тищенко, та ін., займалися питаннями порушень артикуляційної моторики в дошкільнят і специфікою її розвитку. У дослідженнях багатьох авторів вказувалося на зв'язок між недоліками порушеннями фонематичних процесів та звуковимови, тобто фонематичного уявлень, синтезу та аналізу. Виділялася важлива роль, яку грає в розвитку фонематичних функцій і виправлень недоліків розвитку мовлення в загалом, звуковимови, і формування процесів письма і читання.

Об'єкт дослідження – артикуляційна моторика дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – особливості розвитку артикуляційної моторики дітей з комплексними порушеннями розвитку.

Мета дослідження – розглянути особливості та підходи до розвитку артикуляційної моторики у дошкільнят з комплексними порушеннями розвитку.

Завдання дослідження:

1. Вивчити нормотипові показники та особливості розвитку артикуляційної моторики у різних категорій дітей дошкільного віку
2. Дослідним шляхом виявити особливості розвитку артикуляційної моторики у дітей з комплексними порушеннями розвитку
3. Розробити основні напрямки логопедичної роботи з формування артикуляційної моторики та методичні рекомендації стосовно їх використання для дітей з комплексними порушеннями розвитку.

Методи дослідження:

1. Вивчення теоретичної літератури з теми дослідження.
2. Емпіричні методи: соціологічні методи дослідження (бесіда, включене спостереження), констатуючий, навчальний та контрольний експерименти.
3. Кількісний та якісний аналіз даних констатуючого та контрольного експериментів.

Методологічною основою дослідження є:

- уявлення про закономірності мовленнєвого онтогенезу (Є. Соботович);
- концепція комплексного підходу до навчання та виховання дітей з мовленнєвими порушеннями (Р. Левіна, О. Мостова, Л. Трофименко, О. Ткач);
- психолінгвістичний підхід до дослідження механізмів формування предикативної лексики (Н. Жінкін, І. Мартиненко).

Теоретична та практична значущість дослідження: це дослідження дозволяє виявити специфіку порушень артикуляційної моторики у дошкільнят з комплексними порушеннями, поглибити та розширити наукові уявлення про характер таких порушень, уточнити симптоматику недорозвитку артикуляції цієї категорії дітей. А також результати роботи можуть бути застосовані у діяльності вчителів-логопедів, вихователів і психологів при плануванні та проведенні корекційно-розвивальної роботи

Апробація результатів дослідження відбулася на конференції магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Була опублікована стаття у Віснику Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка «Комплексна корекція стертої форми дизартрії»

Експериментальна база дослідження – Тернопільська область, м. Борщів, ІРЦ Борщівської міської ради. Контингент досліджуваних представлений старшими дошкільнятами з комплексними порушеннями в розвитку та порушеннями в розвитку артикуляційної моторики у кількості 10 осіб.

Структура роботи: робота складається з вступу, трьох розділів (теоретичного та експериментального), що включають таблиці, гістограми, висновки та список використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Серед дітей дошкільного віку з комплексними порушеннями розвитку найчастіше зустрічаються дизартричні розлади. Це проявляється в порушенні фонетичної і просодичною сторони мовлення. Причиною таких порушень є мінімальне органічне ураження центральної нервової системи, а саме тих мозкових структур, які відповідають за організацію рухів органів артикуляції. Дуже часто зустрічається ураження лицевого нерва, що призводить до порушення рухів м'язів обличчя та обмежених мимічних можливостей.

Порушення артикуляційної моторики ускладнюють формування артикуляційної бази мовлення, що у свою чергу призводить до фонетичного недорозвитку мовлення. Порушення моторних функцій негативно впливають на формування фонематичної і лексико-граматичної сторін мовлення, ускладнюють процес підготовки до шкільного навчання дітей. Своєчасна корекція порушень мовленнєвого розвитку є необхідною умовою психологічної готовності дітей до навчання в школі, створює передумови для ранньої соціальної та адаптації дошкільнят з комплексними порушеннями. Це дуже важливо, тому що від визначення структури порушення залежать вибір адекватних напрямів корекційно-логопедичного впливу та його ефективність.

Проблеми дизартрії вивчалися такими авторами, як : Н. Базима, Н. Гаврилова, С. Лопатинська, Р. Мартинова, О. Мартиненко, Н. Пахомова, Ю. Рібцун, Є. Соботович, В. Тарасун, Л. Трофименко, В. Тищенко, та ін.

Аналіз теоретичних джерел показує, що прояви дизартрії у дітей з комплексними порушеннями характеризується комбінаторністю множинних порушень процесу моторний реалізації мовленнєвої діяльності. Основним симптомом мовленнєвого порушення при дизартрії є фонетичні порушення, які часто супроводжуються недорозвитком лексико-граматичного ладу мовлення.

Нами було проведено експериментальне дослідження стану артикуляційної моторики у дітей старшого дошкільного віку з комплексними порушеннями та дизартричними проявами. Ми оцінювали статичну та

динамічну організацію рухів на рівні загальної та дрібної моторики пальців рук. Артикуляційні позиції а межах губ, язика, м'якого піднебіння досліджувалися через визначення рівня сформованості кінетичної та кінестетичної основи таких рухів (6 проб запропонованих Н. Гавриловою). Також вивчалася збереженість мімічних поз, особливості жування та ковтання їжі різної консистенції. Окремо досліджували звуковимову за загальними принципами та констатували наявність поєднання артикуляційних труднощів з недорозвитком фонематичного сприймання. ЮБула розроблена бальна оцінка для обробки результатів обстеження моторки та сформована якісна оцінка виконання пропонованих завдань.

Узагальнення результати констатуючого етапу експерименту, дали змогу визначити , що 33% дошкільнят з комплексними порушеннями показали - середній рівень, 77% - низький рівень формування артикуляційної моторики.

Таким чином, у дітей ми виявили наступні особливості формування артикуляційної моторики: зниження обсягу, точності, сили артикуляційних рухів, виснажуваність; деякі артикуляційні пози недоступні; наявність синкінезій та гіперсалівації; труднощі формування артикуляційного укладу і порушення перемикування; девіації. Порушення у розвитку артикуляційної моторики виявлялися в обмеженні рухливості м'язів артикуляції, порушенні м'язового тону, наявності мимовільних рухів (гіперкінезів, тремору), дискоординаційних розладів. Наявні труднощі утримання заданої пози, наявність частих і різноманітних синкінезій. Активні рухи – обмежені, спостерігалася спастичність м'язів язика, насильницькі мимовільні рухи, неправильні артикуляційні уклади.

Значно порушена звуковимова, здебільшого помилки локалізовані за принципом неправильного уявлення про місце та спосіб творення звуку, труднощі утворення і втримання відповідної артикуляційної позиції. Лише у однієї дитини з досліджуваних виявився значний рівень недорозвитку фонематичного сприймання.

У основу логопедичної роботи покладено принципи розвитку, комплексного підходу, врахування ведучого виду діяльності і опори на закономірності онтогенетичного розвитку.

Корекція артикуляційної моторики здійснювалася з допомога комплексного підходу. Усе фахівці працювали під керівництвом вчителя-логопеда. Після подолання неврологічних проявів та постановки відповідного звуку вихователі закріплюють набуті знання, відпрацьовують уміння до автоматизації навичок, інтегруючи логопедичні цілі, зміст, технології в повсякденне життя дитини (ігрове, трудове та навчальне). Музичний керівник здійснює підбір і використання в щоденних заняттях дитини музикотерапевтичних творів та логоритміки. Працювали над розвитком артикуляційних м'язів, виразністю міміки, постановкою дихання, голосу, просодичним боком мовлення. Психологи та інші корекційні педагоги на своїх заняттях відпрацьовує психомоторні вправи, розвивали психічні процеси, зменшували рівень проявів основного порушення.

При корекції артикуляційної моторики у старших дошкільнят з комплексними порушеннями в розвитку застосовували наступні форми і методи роботи:

- дихальна гімнастика;
- артикуляційний масаж;
- артикуляційна гімнастика;
- логоритміка (біоенергопластика).

Таким чином, подібні завдання дозволили найбільш ефективно та швидко домагатися позитивних результатів в формуванні артикуляційної моторики у дошкільників з комплексними порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні питання корекційної та інклюзивної освіти / за заг. ред. Бойчука Ю. Д. Харків : Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2020. 376 с.
2. Андрусина Л. До питання про диференційну діагностику в логопсихології. *Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання*. 2013. № 4. С. 23–27.
3. Баль Н. М. Актуальні проблеми діагностики мовленнєвих порушень у дітей. *Актуальні проблеми корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1. С. 22–29.
4. Белова О. Б. Окреслення проблеми розвитку фонематичного рівня мовлення у дітей старшого дошкільного віку з логопатологією. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2023. Вип. 21. С. 5–13. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/708/696.pdf/> (дата звернення: 13.11.2023).
5. Богущ А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років : монографія. 2-е вид. Київ : Слово, 2010. 374 с.
6. Богущ А. М. Становлення і розвиток розуміння мовлення дітьми раннього віку в контексті дискурсивної лінгвістики. *Наука і освіта*. 2011. № 2. С. 3–7.
7. Боряк О. В. Ключові аспекти діагностики, формування та корекції мовленнєвої діяльності молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2020. Вип. 15. С. 14–25. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/563/522.pdf/> (дата звернення: 13.11.2023).
8. Гаврилова Н. С. Класифікації порушень мовлення. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна*. 2012. Вип 20, ч. 1. С. 293–315.

9. Гаврилова Н. С. Класифікація порушень артикуляційної моторики *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 7. С. 49–60. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/44/41.pdf/> (дата звернення: 13.11.2023).
10. Гаврилова Н. С. Логопедичний масаж як засіб корекції порушень артикуляційної моторики у дітей. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 5. С. 42–54. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/177/265.pdf/> (дата звернення: 13.11.2023).
11. Гаврилова Н. С. Методика корекції порушення артикуляційної моторики рухового обмежуючого типу. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 11. С. 58–69.
12. Гаврилова Н. С. Методика формування та стимуляції вимови фонем. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 13. С. 18–36. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/503/456.pdf/> (дата звернення: 16.11.2023).
13. Гаврилова Н. С. Порушення фонетичного боку мовлення у дітей : монографія. Кам'янець-Подільський : Друк-Сервіс, 2011. 200 с.
14. Гаврилова Н. С. Прийоми формування правильної вимови фонем у дітей. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 11–20. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/400/352.pdf/> (дата звернення: 16.11.2023).
15. Гаврилова Н. С., Платаш Л. Б. Методика формування артикуляційної моторики у дітей зі стертою формою дизартрії (індивідуально-зорієнтований підхід). *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 20. С. 14–33. URL:

- <https://aqce.com.ua/download/publications/696/682.pdf/> (дата звернення: 16.11.2023).
- 16.Галущенко В. І. Аспекти активізації корекційної роботи з розвитку психомовленнєвої та моторної сфери у дітей з дизартричними розладами. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 5. С. 54–63. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/179/263.pdf/> (дата звернення: 16.11.2023).
- 17.Галущенко В. І. Вплив перинатальних факторів в генезі порушень у дітей з різними формами стертої дизартрії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 38. С. 55–60.
- 18.Галущенко В. І. Застосування інноваційних логопедичних технологій у корекційній роботі з дітьми з порушеннями мовлення. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 7, т. 1. С. 62–70. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/45/42.pdf/> (дата звернення: 22.11.2023).
- 19.Галущенко В. І. Сучасний підхід до комплексного обстеження та планування корекційно-реабілітаційної роботи з дітьми-дизартріками. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 18. С. 34–36.
- 20.Глухов В. Психолінгвістика. Теорія мовної діяльності. Москва : АСТ, 2007. 223 с.
- 21.Голуб А. В. Сучасний стан дослідження усного мовлення дітей з дизартріями старшого дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.*

- Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* Київ, 2014. Вип. 27. С. 48–52.
22. Гомля В., Федоровіч Л. Артикуляційна гімнастика : метод. реком. для логопедів, учителів і вихователів загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів / за наук. ред. Л. Федорович. Кременчук : Християнська Зоря, 2008. 74 с.
23. Дідкова Л. М. Клініко-педагогічна характеристика дітей зі стертою дизартрією. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 27. С. 57–62.
24. Дідкова Л. М. Корекційна робота при стертій дизартрії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 23. С. 63–66.
25. Дідкова Л. М. Мовленнєва і немовленнєва симптоматика стертої дизартрії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 21. С. 69–72.
26. Зелінська-Любченко К. О. Альтернативне визначення моторної алалії: зарубіжний досвід. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* Київ, 2017. Вип. 34. С. 38–42. URL: [https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22105/8_Zelinska Liubchenko%20К.%20О..pdf?sequence=1](https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22105/8_Zelinska_Liubchenko%20К.%20О..pdf?sequence=1) (дата звернення: 22.11.2023).
27. Калмикова Л. О. Психологія формування мовленнєвої діяльності у дітей дошкільного віку : монографія. Київ : Фенікс, 2008. 497 с.

28. Кондратенко В. О., Волошина Ю. А. Особливості мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку з дизартрією. *Логопедія* : наук.-метод. ж-л. 2013. № 4. С. 40–44.
29. Конопляста С. Ю., Сак Т. В. Логопсихологія : навч. посіб. / за ред. М. К. Шеремет. Київ : Знання, 2010. 293 с.
30. Конопляста С. Ю., Синиця А. О. Дизартрія у систематиці мовленнєвих порушень (сучасний погляд). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки : реалії та перспективи* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 66. С. 111–116.
31. Кривоніс М. Л., Дроботій О. Л. Моніторинг мовленнєвого розвитку і дрібної моторики дітей раннього віку. Харків : Ранок 48 с. : стимульний матеріал (5 рік життя). (Діагностика в ДНЗ).
32. Ласточкіна О. В. Характеристика мовленнєвої підготовки дошкільників. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 127–133. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/417/369.pdf/> (дата звернення: 22.11.2023).
33. Логопедія : підручник / за ред. М. К. Шеремет. Вид. 5-е. Київ : Слово, 2018. 856 с.
34. Логопедія : підручник / за ред. М. К. Шеремет. Київ : Слово, 2010. 376 с.
35. Логопедія : підручник. 3-є вид., перероб. та допов. / за ред. М. К. Шеремет. Київ : Слово, 2014. 672 с.
36. Лопатинська Н. А. Неврологічні основи логопедії : курс лекцій: для студентів спеціальності 016 «Спеціальна освіта». Київ : Слово, 2017. 152 с.
37. Лопатинська Н. А. Неврологічні основи логопедії : робочий зошит для студентів спеціальності 016 «Спеціальна освіта». Київ : Слово, 2017. 120 с.

38. Макаров Н. Розвиток словникового складу мовлення дітей в онтогенезі. *Харківський природничий форум* : третя міжнар. конф. молодих учених / за заг. ред. Т. Ю. Маркіної, Д. В. Леонт'єв. Харків : Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2020. С. 175–179. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3595/2/%D0%A5%D0%90%D0%A0%D0%9A%D0%86%D0%92%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%98%D0%99%20%D0%9F%D0%A0%D0%98%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%9D%D0%98%D0%A7%D0%98%D0%99%20%D0%A4%D0%9E%D0%A0%D0%A3%D0%9C_2020_.pdf#page=175 (дата звернення: 22.11.2023).
39. Методика розвитку рідної мови і ознайомлення з навколишнім у дошкільному закладі / за ред. Богуш А. М. Київ : Вища школа, 1992. 414 с.
40. Миронова С. П., Гаврилов О. В., Матвєєва М. П. Основи корекційної педагогіки : навч. посіб. / за заг. ред. С. П. Миронової. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. 264 с.
41. Мойсеєнко І. Теоретико-методологічне дослідження гнозису як інтегратора сенсорної інформації у контексті сенсомоторного розвитку дітей з розладами аутистичного спектра. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2023. Vol. 2. No 2. PP. 63–73. URL: <https://isg-journal.com/fileasxs/article/isjel/vol2/issue2/j.isjel.20230202.08.pdf> (дата звернення: 29.11.2023).
42. Мороз Л. В. Застосування засобів рефлексотерапії у корекційно-логопедичній роботі при стергій дизартрії. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 7. С. 188–197.
43. Основи логопедичної роботи з дітьми / під ред. Г. В. Чиркиной. Москва : АРКТИ, 2003. 240 с.
44. Пиляєва Н. С. Проблема вивчення праксису та його відхилень у спеціальній літературі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. № 77, т. 2. С. 38–43. URL:

http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/77/part_2/9.pdf (дата звернення: 29.11.2023).

45. Пінчук Ю. В. Наукові засади формування навички фонематичного аналізу слова у дітей з вадами мовлення. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 5, т. 2. С. 227–238. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/211/230.pdf/> (дата звернення: 29.11.2023).
46. Пропедевтика мовленнєвих порушень : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2017. 140 с.
47. Психічний розвиток дитини першого року життя. Т. В. Дуткевич. *Дитяча психологія* : навч. посіб. URL: http://pidruchniki.ws/17190512/psihologiya/psihichniy_rozvitok_ditini_persho_go_roku_zhittya (дата звернення: 29.11.2023).
48. Рібцун Ю. В. До питання диференційної діагностики дислалії та мінімальних проявів дизартрії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 227–232.
49. Рібцун Ю. В. Формування лексичної складової імпресивного мовлення молодших дошкільників із ЗНМ. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна* / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2011. Вип. 17, ч. 2. С. 294–301.
50. Савченко М. А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. 2-е вид., допов. Київ : Освіта, 1992. 176 с.
51. Синьов В. М., Коберник Г. М. Основи дефектології : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1994. 143 с.
52. Соботович Є. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Теорія і практика сучасної логопедії* : збір. наук. праць. Київ : Актуальна освіта, 2004. Вип. 1. С. 7–35.

53. Сорочан Ю. Питання формування семантичної природи морфеми в онтогенезі. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збір. наук. праць. Миколаїв : Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського, 2017. № 3(58). С. 364–369. http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Nauk_visnik-3-58-2017.pdf (дата звернення: 29.11.2023).
54. Станецька Г. М., Шеремет М. К. Методика діагностики дизартрії при екстрапірамідних розладах у дорослих. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Київ, 2018. Вип. 36. С. 94–105.
55. Тарасун В. В. Логодидактика : навч. посіб. Київ : Слово, 2011. 392 с.
56. Тарасун В. В. Морфофункціональна готовність дітей з особливостями у розвитку до шкільного навчання: діагностика і формування : монографія. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2008. 468 с.
57. Теоретичні та методичні аспекти корекційно-реабілітаційної діяльності : колект. моногр. Суми : Вид-во Сум. держ. пед. ун-ту, 2015. 142 с.
58. Тищенко В. В. Класифікації порушень мовленнєвого розвитку: сучасний стан, протиріччя та шляхи їх усунення. Науковий вісник Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ, 2016. Вип. 32(2). С. 165–169.
59. Тищенко В. В., Рібцун Ю. В. Як навчити дитину правильно розмовляти: від народження до 5 років : поради батькам. Київ : Літера ЛТД, 2006. 128 с.
60. Ткач О. М. Використання масажу для подолання дизартричних порушень. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 10.

61. Хрестоматія з логопедії: Історичні аспекти. Дислалія. Дизатрія. Ринологія : навч. посіб. 2-е вид., змін. і доп. / за заг. ред. Шеремет М. К., Мартиненко І. В. Київ : КНТ, 2008. 380 с.
62. Шевцов А. Г., Ільїна О. В. Нейропсихологічний підхід у корекції розвитку дітей з психофізичними порушеннями *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 5, т. 1. С. 347–360. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/231/210.pdf/> (дата звернення: 29.11.2023).
63. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань : метод. посіб. Житомир : Житомир. держ пед. ун-т, 2004. 94 с.
64. Шеремет М. К., Коломієць Ю. В. Нейропсихологічні засади формування мовлення у дітей із ТПМ. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 384–392. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/438/391.pdf/> (дата звернення: 29.11.2023).
65. Шеремет М. К., Кондукова С. В. Фізіологічні і психологічні передумови мовленнєвого розвитку в нормі та патології. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія зб. наук. праць*. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 27. С. 5–7.
66. Шеремет М. К., Ревуцька О. В. Логопедія (корекційна робота при дислалії) : навч. посіб. Київ, 2009. 244 с.
67. Banaszkievicz A. Rozwój sprawności językowych w ontogenezie. *Surdologopedia: teoria I praktyka / red. E. Muzyka-Furtak*. Gdansk : Harmonia Universalis, 2015. S. 97–111.
68. Fisher S. E. & DeFries J. C. Developmental dyslexia: Genetic dissection of a complex cognitive trait. *Nature Reviews Neuroscience*. 2002. Issue 3(10). P. 767–780.

- 69.Hall P. The occurrence of developmental apraxia of speech in a mild articulation disorder: a case study. *Journal of Communication Disorders*. 1989. No 22. PP. 265–276.
- 70.Hodge M. Assessment of developmental apraxia of speech: a rationale. *Clinics in Communication Disorders*. 1994. Vol. 4(2). PP. 91–101.
- 71.Jauer-Niworowska O., Kwasiborska J. Dyzartria : wskazówki do diagnozy różnicowej poszczególnych typów dyzartrii. Warszawa : Komlogo, 2015. 48 s.
- 72.Jurkowski A. Ontogeneza mowy i myślenia. Warszawa : Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1975. 232 s. (Biblioteka psychologiczna).
- 73.Shriberg L. D., Kwiatkowski J. & Mabbie H. L. Estimates of the prevalence of motor speech disorders in children with idiopathic speech delay. *Clinical Linguistics & Phonetics*. 2019. Issue 8. PP. 679–706.
- 74.Shriberg L. D., Strand E. A., Jakielski K. J. & Mabbie H. L. Estimates of the prevalence of speech and motor speech disorders in persons with complex neurodevelopmental disorders. *Clinical Linguistics & Phonetics*. 2019. Issue 8. PP. 707–736.
- 75.Stecko E. Zaburzenia mowy u dzieci-wczesne rozpoznawanie i postępowanie logopedyczne. Wyd. UW, 1994.
- 76.Wczesna profilaktyka zaburzeń mowy / red. J. Rządźki ; Fundacja Na Rzecz Dzieci z Zaburzeniami Mowy, Wyd. LINEA, 1995.